

Р. Множинська* (м. Київ)

УДК 21.31.41

**ТЕОРІЯ ПРИРОДНОГО ПРАВА
У ТВОРАХ СТАНІСЛАВА ОРІХОВСЬКОГО
(перша пол. XVI ст.)**

Під поняттям "природне право" прийнято розуміти сукупність правил, які випливають з самої природи буття людини і відображають загальнолюдські уявлення про принципи, на яких мають базуватися взаємовідносини між людьми, а тому є вічними та незмінними, як сама природа. Елементи концепції природного права зустрічаються вже в античних софістів, стоїків, Арістотеля, Цицерона, а пізніше у мислителів доби феодалізму, представники якої (напр., Тома Аквінський) розглядали природне право як різновид Божественного закону. Воно слугувало тоді обґрунтуванням феодального ладу. Представники ренесансної і новітньої філософії вкладали у поняття природного права інший, ніж античні і середньовічні вчені, зміст; вважали, що воно існує незалежно від Божої волі. Ідея природного права використовувалась в XVII–XVIII ст. для критики феодальних порядків, як таких, що суперечать природній справедливості, і лягла в основу новочасної буржуазної теорії держави і права. Найвідомішими представниками цієї теорії були Ю. Лінцій (1547–1606), Гуго Гроцій (1583–1645), Т. Гоббс (1588–1679), С. Пуфендорф (1632–1694).

*На вітчизняному ґрунті ще в першій половині XVI ст. ідею природного права розробляв С. Оріховський (1513–1566), який написав навіть окремий трактат "Про природне право" (*De iure naturae et gentium*). На жаль, ця праця не збереглась. Тому про погляди мислителя на природне право, про значення, якого він йому надавав, можемо судити хіба що з окремих висловлювань, які трапляються в інших його працях, зокрема у двох промовах "Про турецьку загрозу", в "Навученні польському королю", "Компасі", у листах тощо. Його твори з суспільно-політичної проблематики сприяли утвердженню теорії природного права у Польщі й Україні XVI ст. та наповненню її конкретно-*

* Множинська Р.В. – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та культурології Київського національного університету технологій та дизайну.

історичними реаліями.

Мислитель був добре обізнаний із поглядами античних мислителів на право, передусім Арістотеля, Цицерона, але не сприймав їх догматично. Зокрема, він відмовився від думки про сталість, незалежність права у державі від часу, в якому воно існує. Відтак С.Оріховський став предтечею утвердження новітнього погляду на природне право, яке в розглядуваний період лише здобувало собі визнання. Ось як говорить про це сам автор: "Бо як інших віків інші є звичаї, так права інших часів іншими бути повинні; і як ми звикли сміятися з дітей, коли батьківське взуття взувають на свої ноги, так саме слушно з тих сміятися треба, хто давні права до нашого часу пристосовує, хоч їх частково довге вживання псує, а почасти доба республіки перетворює на непотрібні" [Lichtensztul J. Poglądy filozoficzno-prawne Stanisława Orzechowskiego. – Warszawa, 1939. – С. 105–106] Наведена думка знаменна і свідчить про широку орієнтацію і вдумливий підхід мислителя до реалій політичного життя. Однак слід зауважити, що автор мав на увазі тут, певно, не тільки природне право, але і будь-яке інше (навіть закони), крім, звичайно, Божественного, яке вважалося незмінним. Природне право, на думку С. Оріховського, є тільки набутком зорганізованих у суспільство людей: "Бо людина завдяки природженому праву над бджолою і над кожним у череді бидлом, що купчиться, вищою є: не любить пустки, але людей і міста шукає. Згідно з природним правом людина, у своїй політїї на правах і звичаях вихована і наукою вдосконалена, є найдовершенішою поміж усіма тваринами на світі" [Lichtensztul J. Poglądy filozoficzno-prawne Stanisława Orzechowskiego. – С. 115].

Основний зміст статті. С. Оріховський знав не тільки природне право. Він розрізняв ще право Божественне та звичаєве, тт. людське чи земне право (закони, статuti), а також право сильної руки. Всеваддя права є у нього однією з найцікавіших і найпривабливіших рис науки про державу. Якщо будь-хто, навіть король, писав мислитель, буде оминати право, не тільки не всі будуть в однаковому становищі, але, що гірше, – право втратить повагу і остаточний авторитет у громадян. Однак, найбільше Оріховський розробляв і пропагував ідею природного права, яке, на його думку, вище від людських законів, котрі при потребі можна змінювати, а також сповідував основний принцип гуманістичної етики – принцип спільного блага (блага народу), основні ідеї якого – патріотизм, служіння державі, суспільна активність – ґрунтувалися на підпорядкуванні приватних інтересів спільному добру тощо [Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні. Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV – початку XVII століття. – К., 2000. – С. 17].

Концепція поділу права С. Оріховського засвідчує не тільки його обізнаність з положеннями класичної науки, але й виявляє самостійність його мислення та оригінальність бачення цієї проблеми. І тут саме час зауважити про дещо хаотичне вживання Оріховським правничої лексики, коли значення одних термінів підміняються іншими, про що говорив у свій час польський дослідник

Й. Ліхтенштуль [*Lichtensztul J. Poglądy filozoficzno-prawne Stanisława Orzechowskiego.* – С. 103]. Це ускладнює сприймання концепції автора. Сказане не стосується хіба що Божественного права, яке автор визначає як вроджене, прищеплене першій людині й оголошене Богом у вигляді наказів. Тому це право тривале, незмінне. Порущувати його, на думку Оріховського, не має права ніхто зі смертних – навіть папа римський. Ганебним прикладом такого порушення, називає автор запровадження папою Сиріцієм целібату.

Що стосується звичаєвого права, то воно, як співзвучне українським традиціям, здавна існувало в Україні і відображене у працях вітчизняних гуманістів, які, вважаючи його вищим за закон, називали часом просто звичаєм, корелятивом статуту (закону). "Звичай, – писав С. Оріховський, – має першість перед статутом. Бо статут, то тільки надання звичаю зовнішнього правної, окресленої форми. Звичай ближчий людям, їхній психіці і правовим потребам" [*Lichtensztul J. Poglądy filozoficzno-prawne Stanisława Orzechowskiego.* – С. 105]. Полемізуючи з папою римським стосовно целібату, мислитель доводить, що безшлюбність католицького духовенства суперечить не тільки природному праву, але й людським звичаям.

Серед принципів природного права Оріховський називає передусім такі: право власності, рівних можливостей, дотримання договорів; право на життя, мир, злагоду в суспільстві; на справедливість, на шлюб. Право власності, зокрема, на його думку, – це утримання від зазіхань на чужу власність. Свідченням того, що Оріховський надавав йому великого значення, можуть бути слова, звернені до короля, де він попереджав останнього, що джерелом усіляких незгод у суспільстві стає поділ на "моє" і "твоє", через що виникають суперечки та судові позови, народжується ворожнеча, що приводить до заколотів, після чого настає вже неминучий кінець державі. Треба, вважає мислитель, "щоб ніхто на чуже не зазіхав, якщо своє втратив. Інакше з'являться в державі хитрощі, зрада, грабунки, чвари, насильство над слабшими" [Stanisław Orzechowski. *Wybór pism.* – Warszawa, 1966. – Str. 237].

Великого значення надавав мислитель також праву йти за вказівками власного розуму, переконання. Обов'язок держави, вважав він, надавати своїм громадянам такі можливості. Сам він у приватному житті намагався користуватися цим правом: будучи католиком, критикував догмати католицької церкви, відмовився від посади каплана і написав промову проти целібату. Якийсь час був навіть запеклим апостолом протестантизму і православ'я, про що недвозначно писав у листі до папського нунція кардинала Комендоні: «Я навіть капланством знехтував, уважаючи, що ця гідність нав'язана мені всупереч моїй волі... Прилюдно вихваляв міркування Лютера супроти римського целібату й оголошував вищість шлюбу священників грецького обряду» [Оріховський Станіслав. *Твори. Перекл. з латини.* – К., 2004, – С.584].

Оріховський мріяв про мир, якого "бажав усім, також сусідам", висловлював бажання, щоб війна поступилася "священним каменам". Мир, на їхню думку, є породжувачем і джерелом усього доброго. Без нього не може бути

і в людському житті нічого ані любого, ані тривкого. Під час миру квітнуть науки, мистецтва, література, багатства зростають, розвиваються добрі звичаї серед людей. Тому правителі повинні дбати про мир, його боронити, і лише в такому випадку, писав Оріховський, їх можна називати справжніми людьми, мудрими сторожами роду людського. Ті ж, хто ненавидить мир, є дикунами, непогамованими й жорстокими тиранами. Мета миру, продовжує мислитель, – життя, згідне з природою та її законами.

Думки про мир пронизують всі його твори. Але найбільше їх зосереджено у "Промові на похоронах Сигізмунда Старого" та у двох "Турчиках". Вихваляючи справжні чи уявні чесноти цього короля, мислитель наголошує постійно на його дбанні про мир у державі. "Одні в мирі перебуваючи шукають війни, – писав він у похоронній промові, – а цей у війнах нічого не шукав крім миру. Інші – мають державу, щоб сусідів непокоїти війною, а цей вважав, що держава без прихильних сусідів буде неміцною. Треті – укладають договори, щоб мати змогу підривати мир, а цей усі договори, які мав з турками, скітами, мосхами, волохами закінчував миром" [Цит. за: Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні. – С. 311-312]. Польський король, на думку Оріховського, став речником миру не тільки для своїх підлеглих, а й для інших народів і держав Європи. Саме з його ініціативи відбулася нарада кількох королів, на якій було закладено підвалини взаємодопомоги у боротьбі з Туреччиною й ухвалення миру між християнськими народами.

Будучи відвертим апологетом миру, Оріховський водночас виступає у "Турчиках" завзятим пропагандистом війни на випередження з Туреччиною, яка в цей час загрожувала всім європейським народам. Тільки дурень вірить на слово тому, хто пропонує мир, дружбу, а робить щось інше. "Не вірь, – переконає мислитель короля, – ні угоді, ні союзів, ні вірності Сулеймана. Бо нічого не варті його брехливі присягання, якими домагався у тебе договору. Цим обманом хотів лише досягнути, чого ні Баязет від брата твого, ні Магомет від батька, ні Амурат від дядька твого по батькові не змогли досягнути зброєю". Для Сулеймана мирні угоди нічого не варті, бо коли хоче, тоді їх і порушує. Тому й Бог велить починати війну, і всі бачать, що порятунок у зброї, а не в мирній угоді з ним, яку він до того ж постійно порушує. З цього Оріховський робить правовий висновок: коли одна з договірних сторін ламає мирну угоду бодай частково, тоді й інша теж може договору не дотримуватися. Порушників договору мислитель зараховує до найбільших злочинців. Це стосується передусім турецького султана, якого він називає зневажальником угод, губителем природного права. Влада цього тирана тримається на брехливих присяганнях, хитрощах, обмані, віроломності! "І жодна річ не стримує його [султана – *М.Р.*]: ні угода, ні запевнення, ні сумління, ні громадянські закони, ні, нарешті, міжнародне право" [Оріховський Станіслав. Твори. – С. 101].

Концепція природного права ставила на чільне місце невідомі докапіталістичним епохам поняття вроджених для кожного індивіда особистих свобод. На цих позиціях стояли у нас С. Оріховський, який вважав, що людина в

неварварській державі повинна мати право на повноцінне життя, на свободу совісті, слова, на право керуватись власним розумом. Вирішення будь-яких справ має відбуватись на основі справедливості. Відсутність або порушення якогось із цих прав і свобод, на думку мислителя, є свідченням дикості, варварства, деспотизму і суперечить природному праву. До того ж, Оріховський розрізняв право і справедливість не тільки термінологічне, але й по суті. Право, на думку мислителя, одне для всіх: бідних і багатих, високих правителів і поспільства. Це твердження важливе, бо запроваджувало новочасний погляд про рівність усіх громадян стосовно права. Оріховський усвідомлював, що лише на такій zasadі можна забезпечити справедливість у державі, і пишався тим, що саме Польська держава з такої засади виходила [Див.: Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні. - С. 237, 256].

Цілком у дусі концепції природного права мислитель вимагав суворого, але справедливого покарання за скоєні злочини і винагороди – за доблесні вчинки. "...Оглядай провінцію, – звертається він до короля, – вислуховуй скарги, карай винних, звільняй пригноблених. І хай буде в тебе узаконене право позбавляти посад за утиски бідних і карати безчестям негідників". Оріховський був свідомий того, що одних декларацій і закликів дотримуватися в державі справедливості недостатньо, оскільки польське суспільство ще перебуває в полоні середньовічних стереотипів, коли "в судах нема справедливості; багато важить авторитет, звання; той у суді перемагає, хто або сам є сильним або адвоката має сильного". Тому мислитель удається до історії Польщі й інших народів, щоб показати небезпеку, яка чатує на держави, у яких нема "справедливих судів і не караються насильники". Без справедливості, на його думку, і мудрість мало чого варта в людських справах [Див.: Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні. – С. 257, 279].

Порушником природного права мислитель уважав також несправедливі війни, ведені тоді турецьким султаном, "найзапеклішим, вже навіть не ворогом (це слово надто м'яке!), а осквернителем віри, презирливцем угод, губителем природного права; ганьбою і згубою всього, що є в людей святого, чесного, пристойного. Він хоче, щоб і сліду не зосталося від народу й роду нашого – навіть імені. Цього він хоче, цього прагне і думає лише про те, щоб турків тут розселити; щоб храми Магометові присвятити; щоб наші міста, наші села, наші містечка сарацинами позаселяти; щоб на руїнах держави нашої правити твоїми нащадками; щоб звідси, куди захоче, безпечно прямувати і, з ким захоче, війну вести. Якщо не зупиниш Сулеймана, якщо не вийдеш йому назустріч незабаром, – яку надію синові лишиш, яку нам, яку собі? [Оріховський Станіслав. Твори. – С. 105]

Теорія природного права юридично вперше була оформлена в "Кодексі Юстиніана", укладеному впродовж 528–534 рр. У ньому визнавалась рівність усіх людей, а рабство, засноване на підкоренні однієї людини іншій, визнавалось несумісним з людською природою. В епоху Відродження гуманісти часто декларували цей принцип рівності, зокрема й Оріховський, для якого було

очевидним, що визнання права і впровадження його в життя – різні речі. Треба прагнути, говорив він, до узгодження теорії і практики і створювати для цього такі закони, з якими б погодились усі. Це стане вирішальним у розв'язанні такої важливої проблеми, як втілення в життя принципу рівності всіх щодо права. Концепція природного права, що з'явилася в XVI–XVII ст., ставила на чільне місце невідомі докапіталістичним епохам поняття вроджених особистих свобод кожного індивіда. Чи не першим у Європі став пропагувати ці ідеї Станіслав Оріховський, який вважав, що людина в цивілізованій державі повинна мати право на повноцінне життя, на свободу совісті, слова, віри; право дотримуватися вказівок власного розуму.

Задовго до англійського мислителя Дж. Локка Оріховський визнавав обмеження свободи людини тільки нормами природного права. Всі люди, на його думку, повинні дотримуватися закону природи, який один є мірою як їхньої свободи, так і рабства, як прав, так і обов'язків. Дотримання законів є для мислителя не обмеженням, а запорукою справжньої свободи, гамівною сорочкою для свавільників, які вирішують судові справи на власний розсуд. «Відкрий вуха і нагостри їх, – звертається Оріховський до короля, – звідусіль почуєш жалібний плач і стогін своїх підлеглих, у яких відібрано також свободу – їхню силу, тому й не наважуються навіть поскаржитися...» [Оріховський Станіслав. Твори. – С. 46]

В цілому Оріховський засвідчував високий рівень свободи у Польщі, хоч бачив і негативи, які піддавав критиці: "Сейми були впроваджені нашими предками задля ширення громадянської свободи. А теперішні сейми ведуть до неволі, бо там багато нині лицемірів, які, волаючи: "Держава! Держава!", нищать державу, підносячи своє власне "дивним фортеlem і практикою...". Ця критика окремих вад польської демократії носила конструктивний характер, на відміну від нищівної критики стану справ зі свободою у невільних державах: у татар, волохів, московитів, турків, литовців, де всяке "господарство" і князівство є справжньою неволею. У цих князівствах "супроти кривди зверхника-пана підлеглі не мають жодного захисту, бо володіє ними пан-зверхник як хоче, на горло підлеглого карає, коли хоче; продає його; віддає в заставу його, кому хоче; як хоче і коли хоче" [Оріховський Станіслав. Твори. – С. 382 – 437] А це веде до того, що раби супроти деспота, тобто свого князя, природну війну ведуть. Бо, згідно з природним правом, невільник ненавидить свого пана.

Природне право (закон), на думку Оріховського, є вищим за людські закони, тому останні при потребі можна змінювати. Відтак мислитель виступав проти celibату як такого, що суперечить "найкращим поведирям у житті: природі і здоровому глузду". З цього приводу він написав окремих трактат "Проти celibату", де, звертаючись до папи римського Юлія III, прямо говорить, що "взяв дружину, керуючись природним правом, яке наказує одружуватися так само, як і народжуватися і жити, а цього не можна змінювати людськими законами". Celibat, на думку Оріховського, "не від Бога, а від диявола, який того лише хоче, щоб люди у його царстві всупереч природному праву займалися розпустою". Для доведення безглуздості законів католицької церкви про

безшлюбність священників С. Оріховський покликається на природне право, автором якого він вважає Арістотеля: "як матерія вимагає форми, так і жінка – чоловіка; як форма без матерії не може існувати, так і чоловік не може жити без жінки". Цю думку Оріховський висловлює і в "Посланні до папи", де радить останньому визнати і прийняти як норму передусім природне право і Божественний закон. В інших випадках він часто послуговується терміном "закон природи", за яким закликає жити папу, бути його охоронцем. Порушувати цей закон, відмінити або зневажати його нікому не можна: "Існує найвищий закон природи: немає нічого випадкового, нічого такого, що, на нашу думку, не дано без якоїсь мети. Кожна частина нашого тіла призначена для виконання якоїсь функції, і навіть маленький нігтик. Тоді чому ж ті, що їх дала нам природа для розмноження, будуть без діла? Який тут сенс?" [Цит. за: Литвинов Володимир. Україна в пошуках своєї ідентичності (Історико-філософський нарис). – К., 2008. – С. 73, 391, 446]. Відтак, мислитель робить висновок: треба дослухатися законів природи, яка є поведатаркою життя, голосу своєї природи, її приписів.

Після Станіслава Оріховського українські мислителі продовжували займатися розробкою не тільки природного права, але й звичаєвого. Передусім, маємо на увазі Гербурта Щасного, (1567 – 1616), який писав: "Звичай – це право, яке через довге вживання й користування упроваджене й прийняте межи людьми. Звичай – це те, що потверджує й викладає право; але право писане – мертво, коли звичай його не оживляє" [Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія у 2-х т. – Т.2. - К., 1995. - С. 175–176]. Залишається додати лише, що під "правом" автор розуміє, певно, і статути (закони), які мали підкріплювати звичаєве право. На звичаях, писав Щасний, наша вітчизна тримається. Якщо їх усунути, "нічого з нашої вольності на місці не лишиться". Під вітчизною він розумів і Польщу, і Україну-Русь, про що свідчить його заклик із трибуни Польського сейму зберігати права і звичаї руського народу". Що ж стосується природного права, то його продовжували розвивати пізніше такі українські мислителі, як Ю. Немирич (1612 – 1659), П. Орлик (1672 – 1742), Т. Прокопович (1681–1736) і М. Козачинський (1699 – 1755). Зокрема, Прокопович доволі своєрідно ототожнював природне право (закон) із заповідями Святого письма. На відміну від Гоббса, який говорив про "війну всіх проти всіх" до часу виникнення держави, тобто у природному стані, а Пуфендорф – що для цього стану характерний мир, наш мислитель вважав, що людям у той час був властивий і мир, і війна, добро і зло.